

ТОНОВИЙ КОНТУР І РОЗВИТОК СЛОВОТВІРНИХ МОДЕЛЕЙ

Олексій Хамрай

Смислорозрізнявальні тонові контури відіграють важливу роль в багатьох мовах. При цьому там, де довжина контурів достатньо велика, вони частіше беруть участь в оформленні синтаксичних відносин, а там, де часовий проміжок реалізації контура наближається до часу промовляння окремих морфем, тоновий контур починає відігравати все більшу роль в морфології, тому в таких мовах смислорозрізнявальні тони часто називають лексичними, або морфологічними, – в залежності від того, яка функція тонів більше задіяна в конкретній мові.

Тони розділяються на реєстрові та контурні. В перших висота не залежить від контексту і зберігається на протязі всього складу. Другі можуть змінювати висоту, але в мовах, де переважають реєстрові тони (РТ), контурні тони (КТ) можуть трактуватися як комбінації РТ. Крім того, для КТ суттєвим, крім реєстру, є також характер руху. Як бачимо, КТ являють собою явище, більш структуроване по відношенню до РТ. З іншого боку, в мовах з переважанням РТ спостерігаються два типи організації тонового контуру (ТК): дискретно-рівневий та терасований. Перший тип є характерним для мов, де кожний тон має постійний рівень, тоді як в мовах другого типу, внаслідок зсуву кожного наступного високого тону по відношенню до попереднього, а також в результаті компенсаторного зсуву внаслідок випадіння складу, загальний ТК виявляється терасованим і кінцевий високий тон може виявитися нижче за початковий низький [Лингвистический...515]. Отже, якщо припустити, що терасовані ТК складаються з рівних РТ, висота яких втратила абсолютне значення, на перше місце виступають відносні показники висоти тонів, які утворюють ТК. В КТ ситуація багато в чому подібна до описаної: в нерівних КТ абсолютна висота тону не відіграє великої ролі, головна ознака, що дозволяє розрізняти такі тони, як вже зазначалося, це “напрямок руху”. Крім того, в деяких мовах, наприклад, у в’єтнамській, важливу роль в диференціації КТ відіграють фарингалізація, інтенсивність, довжина, наявність горлового вибуху тощо [Лингвистический...515]. Отже, можна припустити, що нерівні КТ теж є результатом взаємодії реєстрових тонів, які в такому випадку можна вважати елементарними, в загальному морфонологічному контексті.

Метою даного дослідження є вивчення процесів, які відбуваються в словотвірних моделях під впливом змін, пов’язаних з ускладненням структури ТК. Припустивши в діахронії наявність тонової диференціації в системі вокалізму мов, де нині голосні протиставляються за іншими ознаками (довгота/короткість, закритість/відкритість тощо), можна побачити значно ширший морфонологічний контекст, ніж при простому зіставленні формальних ознак різних словотвірних моделей. Основною проблемою подібного підходу є виключно ймовірнісний спосіб оцінки впливу ТК на формування словотвірних моделей в мовах, де відсутні морфологічні тони. Таким чином, завдання дослідження може бути зведене до перерахування морфонологічних явищ подібної типології в різних мовах з метою пошуку універсальних закономірностей їхнього функціонування, враховуючі, однак, об’єктивні труднощі встановлення кореляції, не кажучи вже про віднайдення регулярних відповідностей, без чого неможливо робити будь-які системні спостереження. Таким чином, спочатку необхідно дослідити фонетичний матеріал, який бере участь у формуванні ТК.

У фонетичному відношенні КТ реалізуються, як правило, за допомогою довгих

голосних, як, наприклад, в навахо, або стягнутих складів, як в хоса. Питання полягає в тому, наскільки ці два типи реалізації КТ пов'язані між собою. Можна показати, що уніфікуючим фактором тоноутворення є сонорно-ритмічна тяглість складу, а розподіл тонових контурів значно більшою мірою визначається фонетичними категоріями сонорності і тяглості, ніж абстрактними структурними категоріями, базованими на протиставленню довжини або стреснутості голосного звука. Дослідження КТ в тих мовах, де вони найчастіше присутні, свідчить, що останні наявні як правило там, де склад має велику тяглість і сонорне закінчення римованої частини. З формальної точки зору тони визначаються наявністю певної кількості фонетично значущих характеристик. На додаток до ТК та висоти, які вважаються найбільш визначальними характеристиками тону, важливими для розуміння як синхронного представлення, так і діахронічного дослідження розвитку системи тонів є варіанти тонової фонації та довжина складу [Zhang 157].

Отже, як бачимо, можна припустити, що контурні тони є результатом взаємодії численних чинників, серед яких власне абсолютна висота регістру голосної є тільки одним з багатьох, при чому далеко не завжди вирішальним. Про це свідчать численні факти мов, де поширені ці тони. Так, в'єтнамські тони могли виникнути тільки в результаті взаємодії низки глотальних та фарінгальних фонаційних арикулятив (на додаток до запозичених тонів контактного походження), які, з часом, впливаючи одне на одного, дозволяють утворити фонетично оформлені лексичні елементи, які все ще відображають особливості самої фонації. Справа в тому, що тоноутворення, особливо, якщо припустити наявність кореляції терасованих регістрових та складних контурних тонів, є результатом різнорівневих процесів, які, до того ж, відбувалися поетапно під впливом численних структурних та фонологічних факторів, специфічних для кожного типу складоморфем. Зокрема, подібна ситуація для в'єтнамської мови є очевидною, адже основним тонам передують "steaky" голосні, тому тут доцільно як з історичної, так і з фонетичної точок зору, припустити, що система тонів склалася протягом кількох етапів [Alves 1995, 1]

Дійсно, якщо в протов'єт-мионгській мові (початок н.е.) тони були відсутні (або існував один тон – рівний), в старов'єт-мионгській (VI ст. н.е) було вже три тони – рівний, високий та низький, то вже в спільній в'єт-мионгській (поч. з XIII ст.) існували всі шість тонів. Цікаво, що відзначається досить регулярна відповідність відкритим складам протов'єт-мионгської рівного тону старов'єт-мионгської, складам з фрикативними і змичними фіналами протов'єт-мионгської низьким та високим тонам старов'єт-мионгської відповідно, тобто, при переході від нетонованого складу до системи з трьома тонами відкритість складу не призводить до зміни тонового контуру, фрикативність фіналі породжує підвищення регістру, а змичність – пониження. В подальшому, при переході до шеститонової системи така залежність припиняє бути однозначною [Haudricourt. 30]

Таким чином, на утворення і функціонування ТК впливає велика кількість факторів, взаємодія яких на різних етапах розвитку фонологічної системи конкретної мови визначає кількісні характеристики самого контуру. Враховуючи, що подібний вплив може бути багаторівневим, слід зауважити, що при цьому на кожному рівні можливі різні ступені стабільності елементів ТК, а сам рівень впливу може визначатися факторами різного походження. Так, в мандаринській китайській стягнуті склади мають один з чотирьох тонів, а тон нестреснутих визначається, як правило, оточуючими складами.

Можна припустити, що в процесі формування ТК, під впливом вищезгаданих факторів, визначаються певні числові характеристики, які, стабілізуючись,

починають визначати вигляд самих ТК і фонологічної системи мови в цілому. Наприклад, моносилаби мови ску (Нова Гвінея) можуть мати три тони: низький, високий та падаючий. В двоскладових словах нараховується сім тонових контурів. Відповідно, в трискладових словах можна очікувати 17 тонових контурів, виходячи з можливих комбінацій складів, але насправді їх зустрічається всього сім, як і в двоскладових [Donohue 334]

Вивчення універсальних принципів тоноутворення являє собою, безперечно, цікаву задачу і може дати відповіді на численні питання глоттогенезу. Дослідження в цій галузі (див., напр., Gordon) свідчать про наявність таких універсалій в мовах різної типологічної приналежності, але подібні дослідження вимагають комплексного підходу і виходять далеко за межі даної публікації. Тим не менше, якщо обмежитися однією або кількома спорідненими мовами, можна побачити дію універсальних принципів тоноутворення і їхній вплив на вигляд фонологічної системи мови в цілому.

Прикладом ефективності дослідження тоноутворення можна вважати віднесення в'єтнамської мови до мон-кхмерських на підставі зіставлення процесів виникнення і розвитку тонової системи у в'єтнамській мові з наявними фрикативними та імплзивними фіналами в мон-кхмерських мовах (Haudricourt 1954, Maspero 1912), що дозволило зробити висновок про систему тонів як результат поетапних фонематичних змін, які, ймовірно, призвели до появи смислорозрізнявальної функції тонів, що супроводжувалося перерозподілом регістрів під впливом зміни огласування ініціалей. [Alves 3]. Теза про належність в'єтнамської мови до мон-кхмерських не виглядає очевидною через те, що в'єтнамська мова в її сучасному тональному, моносилабічному і афіксоїгноруючому стані в типологічному відношенні мало схожа на мон-кхмерські мови, більшість яких не має системи тонів, полісилабічні, і де наявна система дериваційних префіксів і інфіксів [Alves 3].

Варто зазначити, що три згадані характеристики перебувають у відносинах взаємозалежності, принаймні, система тонів є значно багатшою в мовах, де поширений моносилабізм. Наприклад, в сучасній тибетській мові, так само, як і в давньокитайській, склади з початковим глухим вимовляються високим тоном, а з початковим дзвінком – низьким; склади, що закінчуються велярним “г” як правило вимовляються висхідним високим тоном. Система тонів тут виникла, вочевидь, внаслідок моносилабізму, що розвинувся в більшості говірок тибетської мови. В північно-східних говірках тибетської мови, де зберігаються сліди давнього полісилабізму, система тонів не склалася. Примітно, що склади, яким передують префікси, вимовляються високим тоном [Рерих 38].

Якщо додати до вищесказаного явну кореляцію тонів у в'єтнамській мові з типом ініціалі та фіналі, стає зрозуміло, що система тонів є невід'ємною частиною фонетичної системи мови. Так, у в'єтнамській мові глухі ініціалі дають з відкритою або сонорною фіналлю рівний тон (1), з імплзивною – висхідний переривчастий (2), з фрикативною – висхідний рівний (3), а дзвінкі ініціалі, відповідно, падаючий (4), низький (5) та переривчастий (6) тони. Як бачимо, сама кількість тонів визначається кількістю можливих сполучень типів ініціалей і фіналей. Три тони, наявність яких пов'язана з характером фіналей, при дзвінкій ініціалі отримують, як і в тибетській, нижчий регістр.

Отже, як можна помітити, відкритість складу або сонорність приголосного фіналі обумовлює невеликі коливання висоти голосного, імплзія – різку зміну висоти, а фрикативність – змінну висоту, при чому характер зміни визначається ініціалю: при дзвінкій ініціалі римована частина компенсує зниження регістра.

На додаток до сказаного слід зауважити, що закон гармонії тонів вносить

свої корективи до розподілу регістрів. Особливо це справедливо для мов, де мають місце повні або часткові повтори. Так, у в'єтнамській мові повтор може бути повним, коли склад повторюється повністю, при цьому повторюваний склад може мати самостійне значення або не мати такого; напівповторення, коли повторюваний склад не має самостійного значення і його структура тісно пов'язана зі структурою основного складу, який і визначає римовану частину, при цьому повторюється початковий приголосний; римований повтор, коли повторюється римована частина складу, і частковий повтор, коли повторюється лише тон [Барінова 196-202]. При повторенні мають місце сім основних типів сполучення тонів (пор. з аналогічною кількістю варіантів ТК в мові ску), до яких призводять наступні моделі зміни тонів:

I. 1, 3, 6 → 1, 6, 2, 4, 5 → 2, 5;

II. 1, 3, 6 → 6, 2, 4, 5 → 5;

III. 2, 4, 5 (3) → 4;

IV. 1, 6 (3) → 6;

V. 1, 2, 3, 4 → 1, 5, 6 → 2;

VI. 3, 4, 6 → 1, 1, 2, 5 → 2;

VII. Перший склад – 6, другий – 5 [Барінова 195].

Ці зміни відбуваються разом з чергуванням змичних носових фіналей, а саме:

m->p, n->t, nh->ch, ng->c, ng^o->c^o.

Як бачимо, чергування відбувається в напрямку заміни сонорності на змичність або шумність. На додаток до очевидно ймовірнісного розподілу змін всередині наведених груп необхідно відзначити статистичний характер дії названих закономірностей, що, з одного боку, призводить до наявності випадків, коли повторення відбувається без урахування вищенаведених правил, і, відповідно, факультативність самих правил [Барінова 196].

Якщо порівняти вищенаведені зміни з в'єтнамсько-мон-кхмерськими відповідниками, можна помітити певні фонетичні закономірності, які супроводжують тоноутворення:

- сонорність фіналі або відкритість складу найчастіше призводить до появи рівного тону або, у випадку глухої ініціали, до плавного зниження регістру;

- імплізія фіналі призводить до появи переривчастих та низьких тонів;

- фрикативність фіналі обумовлює висхідні та переривчасті тони.

Теза про походження КТ від РТ дозволяє припустити, що найдавнішим типом складу є відкритий, а приголосні фіналі можна розглядати як ймовірні залишки ініціалей другого відкритого складу двоскладового фонетичного слова. Враховуючи зміни, які неминуче відбуваються в ТК подібного утворення, можна дійти висновку, що висхідні та падаючі тони є наслідком поєднання двох відкритих складів – з глухою та дзвінкою та дзвінкою й глухою ініціалами відповідно, з подальшою асиміляцією і зникненням ініціали другого складу. Такий процес призводить до утворення чотирьох тонових контурів, як, наприклад, в тибетській. Тут рівний та низький тони можна розглядати як основні, а висхідний та падаючий – як похідні від перших двох – дійсно, зустрічаються вони, як правило, в моносилабах з асимільованими або зниклими фіналями [Комарова 5]. Отже, на самому початку тоноутворення фонетичні чинники стають домінуючими і якщо на певному етапі

високі та низькі тони мають граматичне, як правило, морфологічне, значення, як, наприклад, в йоруба, де можна помітити сліди стану, коли високий або висхідний тони супроводжують активні дієслова, а низький та падаючий – стативні, при подальшому розвитку системи тонів така їхня функція зникає, особливо при переході на контурну організацію тонової системи. В такому випадку вигляд КТ визначається майже повністю фонетичними причинами, тони втрачають граматичне і набувають в основному лексичного значення. При утворенні двоскладових слів при поєднанні двох слів або повторенні, в результаті дії гармонії тонів утворюються складні ТК, кількість яких обмежується невеликим числом завдяки наявності компенсаторних механізмів, пов'язаних із зношенням фіналей та асиміляцією ініціалей наступних складів. При цьому, як було показано вище, можлива зміна тону як із збереженням елементів складу, так і без нього. Аналогічні процеси відбуваються і при утворенні трискладових слів, і, що цікаво, кількість варіантів ТК перебуває в тих самих межах, що і при утворенні двоскладових слів. В подальшому, якщо відбувається перехід від мелодійного наголосу до динамічного, як це мало місце, наприклад, в афразійських мовах [Дьяконов 50], ТК багато в чому визначає вигляд словотворної моделі, зокрема, співвідношення в ній наголосів і довготи. Цим пояснюється, на нашу думку, морорахуючий характер багатьох сучасних афразійських мов. Так, зокрема, в арабській літературній мові наголос має тенденцію падати на третю мору з кінця слова, а в берберських – на другу з початку. Тому, наприклад, в арабських діалектах, які мають берберський субстрат, відбувається випадіння короткої голосної першого складу: *mdarsa* замість *madrasa*, *dhal* замість *dahala* і т. п.

Навряд чи доцільно говорити про наявність КТ на архаїчних етапах розвитку афразійських мов, адже вони, особливо складні, такі, як, наприклад, переривчасті, виникають при наявності розвиненої морфонологічної системи, яка, скоріше за все, не могла мати місце на тих етапах мовного розвитку, коли афразійські мови, ймовірно, мали тональний наголос або морфологічно значущі тони. Навіть при наявності письмових пам'яток такими мовами, як аккадська або давньоєгипетська, про наявність або відсутності системи тонів судити неможливо, одже носієм тону є голосний, а голосні в системах письма, якими користувалися названі мови, якщо і фіксувалися, то, як правило, тільки довгі і далеко не завжди послідовно. Тим не менше, можна поставити у відповідність основні типи зафіксованих словотворних моделей в тих мовах, де чітко визначені позиції приголосних і довгих та коротких голосних до ТК, існуючих в мовах відповідної фонологічної організації. Найбільш цікавим буде, природно, зіставлення названих структурних елементів в мовах з обмеженою кількістю складів в слові. Так, наприклад, в арабській мові для триконсонантного кореня, який тут є найпоширенішим, можна виділити такі базові словотвірні структури, на основі яких утворюються моделі словоформ: *cvcVc*, *cVcvc*, *cvcvc*, *cvcc*, *-ccVc*, *-ccvc*, *-cVcVc*.

Як можна побачити, кількість наведених моделей збігається з кількістю ТК, про які йшлося у вищенаведених прикладах, хоча ця кількість і обумовлена в різних випадках різними структурними особливостями конкретних мов. На жаль, через недостатню розробленість історичної акцентології афразійських мов ми не маємо можливості порівняти наявні в сучасних мовах цієї сім'ї словотвірні моделі з ТК, залишки яких, можливо, ще можна зустріти в названих мовах у вигляді інших диференційних ознак, але комплексне дослідження фактів морфонологічних змін, особливо компенсаторного характеру, що відбувались в стародавніх і продовжують відбуватися в сучасних афразійських мовах, може дати зіставний матеріал як для дослідження фактів розвитку окремих мов, так і для виявлення універсальних закономірностей мовного розвитку.

Враховуючи розповсюдженість та важливе місце, яке займають переривчасті морфеми в словотворі ряду афразійських мов і вищенаведену тезу про наявність тонічного наголосу в афразійських мовах архаїчного ступеня, можна припустити, що деякі зі словотвірних моделей в процесі свого формування піддавалися дії згаданих компенсаторних механізмів, які і обумовили розподіл наголосу, довготи та короткості в цих мовах, тим більше, що деякі регулярні відповідності (пор. гебр. димінутивну модель fe'al'al і араб. fu'ayl) дозволяють зробити припущення про значно більше поширення асиміляційних процесів в минулому.

Отже, можна зробити висновок, що морфологічні ТК відіграють важливу структуроутворюючу роль як в мовах, де наявна система тонів, так і в мовах, де ТК супроводжують граматичні явища, не несучи смислорозрізнюваного навантаження. Крім цього, навіть в мовах, де реєстр голосної визначається скоріше інтонаційними факторами, ніж тоном, можна спостерігати фонологічні кореляції, які свідчать про наявність структуроутворюючої тональної фонації в минулому або про можливі шляхи тоноутворення в споріднених мовах. Вищесказане дозволяє припустити, що сучасний вигляд, зокрема, розподіл довгот та наголосів словотвірних моделей в мовах, де розповсюджені і є продуктивними переривчасті морфеми, склався з урахуванням дії компенсаторних механізмів, задіяних у функціонуванні складних ТК мов з розвинутою системою морфологічних тонів.

Таким чином, як синхронічне, так і діакронічне дослідження морфонологічних особливостей таких мов може дати цінний матеріал для розуміння фонетичних процесів, які відбувалися в багатьох сучасних мовах на доволі архаїчних етапах їхнього існування.

Література

Барінова А. Н. Полный и частичный повтор во вьетнамском языке // **Вопросы филологии стран Юго-Восточной Азии**. М., 1965

Дьяконов И. М. Афразийские языки // **Языки Азии и Африки**. т.4 кн.1 **Семитские языки**. М., 1991

Комарова И. Н. **Тоновая система лхасского диалекта тибетского языка**. М., 1976

Рерих Ю. Н. **Тибетский язык**. М., 2001.

Alves M. J. Ruc and other minor vietic languages: linguistic strands between Vietnamese and the rest of mon-khmer language family // **Papers from the Seventh Annual Meeting of the Southeast Asian Linguistic Society**. Arizona State University, 1997.

Alves M. Tonal features and the development of Vietnamese tones // **Working Papers in Linguistics**: University of Hawaii at Manoa, vol. 27: 1-13, 1995.

Donohue M. The tonal system of Skou, New Guinea // **Proceeding of the symposium Cross-linguistic Studies of Tonal Phenomena: historical development, phonetics of Tone and descriptive studies**. Tokyo, 2003

Gordon M. A typology of contour tone restriction // **Studies in Language** 25:3. Santa Barbara, 2001

Haudricourt A. G. Sur l'origine de la ton de Vietnamien // **Journal Asiatique** 242, 1954

Maspero H. Études sur la phonétique historique de la langue Annamite: les initiales. // **Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient**. 12: 1-127, 1912

Jie Zhang The role of contrast-specific and language-specific phonetics in contour tone distribution // **Phonetically based phonology**. Cambridge, (Draft), 2004.